

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

Immanuel Kant, *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική*. Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Γιάννη Τζαβάρα, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1982, σελ. 211.

Ο Γιάννης Τζαβάρας μεταφράζει αξιόπιστα και ευσυνειδητα τα *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική* του Kant και μας δίνει με την παρούσα έκδοση μια νέα μετάφραση των *Προλεγόμενων* με γλώσσα ανταποκρινόμενη στην καντιανή ακρίβεια, γεμάτη χάρη, αλλά και σαφήνεια.

Το βιβλίου προτάσσεται *Εισαγωγή* (σελ. 9-17). Εδώ ο μεταφραστής αναφέρεται στο ιστορικό της συγγραφής του παρόντος καντιανού έργου, στη δομή και τα προβλήματα του έργου ως και στον τρόπο της δικής του μεταφραστικής δουλειάς.

Ακολουθεί η μετάφραση (σελ. 21-202). Στο τέλος του βιβλίου υπάρχει πίνακας ελληνικών όρων με τους αντίστοιχους γερμανικούς, γερμανοελληνικό γλωσσάρι και πίνακας κυρίων ονομάτων.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Μιχάλης Κ. Μακράκης, *Εμμένεια και υπέρβαση στη φιλοσοφία του Kierkegaard*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1983, σελ. 378.

Το βιβλίο αυτό είναι βελτιωμένη και επαυξημένη μορφή 5 διαλέξεων του συγγραφέα στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν (1982-83).

Στην εισαγωγή (σ. 15-24) παρουσιάζεται η φιλοσοφία ως ατέλειωτη περιπλάνηση, και γιατί σχετίζεται με το ρωσικό μύθο του Σάντκο που κυνηγούσε το πουλί της ευτυχίας. Πρόκειται για τον homo viator, όπως θα έλεγε ο Gabriel Marcel, που αναζητά την απόλυτη αλήθεια.

Στο πρώτο μέρος (σ. 27-225) όπου και θα επιμείνουμε περισσότερο — εξετάζονται οι δυο έννοιες του τίτλου από οντολογική άποψη. Εμμένεια — λέξη από όπου προέρχεται το λατινικό *immanere* — είναι η κατάσταση αυτού που μένει κλεισμένο στον εαυτό του, δηλαδή δεν τον υπερβαίνει (σ. 33). Έκφραση της εμμένειας είναι, κατά τον Kierkegaard, το «Σύστημα» του Hegel, το οποίο αυτός καταπολέμησε. Η εμμένεια στον Hegel είναι απόρροια του συμβιβασμού που κάνει ανάμεσα στο Θεό και στη Λογική, «εισάγει δηλαδή το Ον στη Λογική, όπου δεν έχει καμιά θέση» (σ. 36). Ενώ η Λογική βρίσκεται από την πλευρά της εμμένειας, από την αντίθετη πλευρά βρίσκεται η υπέρβαση, το γίνεσθαι, η κίνηση (*Forandringen*) που χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία του Κ. (*Om Begrebet Ironi*, 1841).

Ο συγγραφέας κάνει μιαν εμπεριστατωμένη ιστορική αναδρομή ως προς τη σχέση της ουσίας με την ύπαρξη: στην ελληνική αρχαιότητα αυτές ταυτίζονταν, ενώ οι σχολαστικοί τις διέκριναν, με εξαίρεση το επίπεδο του Θεού, όπου *essentia involvit existentiam*. Στον Κ. το πρόβλημα θέτεται κυρίως στα «Φιλοσοφικά αποσπάσματα». (Philosophiske Smuler, udgivet af N. Thufstrup, C.A. Reitzels Boghandel A-S, København 1977, p. 69 κ.ε.). Ο φιλόσοφος τα ξεχωρίζει δια του γίνεσθαι. Ρωτά: «Με ποιό τρόπο αλλάζει αυτό που εισέρχεται στον ον; Ή ποιά η φύση της αλλαγής που εμπεριέχεται στο γίνεσθαι;» (Hovorledes forandres det, som bliver til; eller hvilken er Tibblivelsens Forandring? ο.π., p. 69). Η αλλαγή αυτή δε συμβαίνει στην περιοχή της ουσίας, αλλά στην περιοχή του όντος —ύπαρξης, είναι «μετάβασις εις ἄλλο γένος», από το μη ον στο ον (Denne Forandring er da ikke i *Vaessen* men i *Vaeren*, og er fra ikke at vaere til, til at vaere til). Αυτή λοιπόν η αλλαγή στο γίνεσθαι, που δεν είναι απλά αλλοίωση της ουσίας, είναι, κατά τον Κ., πέρασμα από μια δυνατότητα σε μια πραγματικότητα: *Tibblevelsens Forandring er Overgangen fra Mulighed til Virkelighed* (ο.π., p. 70). Ο συγγραφέας έχει διακρίνει πλήρως τα δύο επίπεδα στα οποία κινείται ο Κ. και ορίζει σωστά τη διάκριση ανάμεσα στο ιδεατό ον που κείται στη δυνατότητα (*Muligheden*) και στο πραγματικό ον που κινείται προς την αντικειμενική πραγματικότητα (*Virkeligheden*). Το ιδεατό ον αποτελεί την ουσία, ενώ το πραγματικό την υπέρβαση. Αυτό το δυαδικό σχήμα, όπως τόσες άλλες ανάλογες παραδοσιακές διπολικότητες στην ιστορία της φιλοσοφίας, είναι και η αφετηρία της οντολογίας του δανού φιλοσόφου.

Αυτό όμως που αφαιρεί από τον Κ. το χαρακτηρισμό του παραδοσιακού φιλοσόφου είναι η «επανάληψη», για την οποία έγραψε ένα ογκώδες μυθιστόρημα (*Gjentagelsen*, 1843). Οτιδήποτε εισέρχεται στο ον είναι ιστορικό *eo ipso* (Alt hvad der er blevet til er *eo ipso* historisk, ο.π. p. 71). Καθώς το γίνεσθαι μπορεί να περιέχει τον αναδιπλασιασμό του, δηλαδή τη δυνατότητα ενός γίνεσθαι μέσα στον ίδιο τον εαυτό του (στα δανικά το γίνεσθαι δεν είναι απαρέμφατο, αλλά ουσιαστικό: *Dog Tilblivelsen kan i sig indeholde en Fordobling, drs. en Mulighed of Tilblivelse indenfor sin egen Tilblivelse*, ο.π. p. 72), το γεγονός αυτό σημαίνει την επανάληψη, την κίνηση τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο. Η επανάληψη δεν είναι μόνη κίνηση στη φύση, όπως ο Heiberg είχε ερμηνεύσει, αλλά και στη σφαίρα του πνεύματος. Πρόκειται κυρίως για μια κίνηση στο εσωτερικό του ανθρώπου, στην ίδια του την ελευθερία. Τελικά είναι μια «θρησκευτική κατηγορία υπερβολικά υπερβατική» και ανήκει και στα τρία στάδια της ύπαρξης, όπως τα εννοεί ο Κ.

Ο Μ. Μακράκης εξετάζει στη συνέχεια τα τρία στάδια της ύπαρξης, με αναφορές στη ζωή του ίδιου του Κ., η οποία μπορεί να διαιρεθεί χρονολογικά στα στάδια αυτά. Το *αισθητικό* (*sanselig*) *στάδιο* σχετίζεται τόσο με τις καλλιτεχνικές, όσο και με τις σωματικές απολαύσεις· είναι δηλαδή ταυτόχρονα και αισθησιακό (σ. 122). Στην ανάλυση του Don Giovanni του Mozart και του Faust του Goethe παρουσιάζεται εκτενώς το στάδιο αυτό. Οι αισθητικοί άνθρωποι οδηγούνται τελικά στην απελπισία. Από αυτό το σημείο ξεκινά το *ηθικό στάδιο*, όταν παρουσιάζεται το δίλημμα: συνέχιση της απελπισίας ή αυτοκτονία; (*Enten-Eller*, 1843). Ο άνθρωπος εκλέγει τον εαυτό του στο αιώνιό του κύρος και εισέρχεται στο ηθικό στάδιο που είναι πράξη (σ. 150). Ανάμεσα στο αισθητικό και το ηθικό στάδιο συνδυετικός κρίκος είναι η ειρωνία, ενώ ανάμεσα στο ηθικό και στο *θρησκευτικό στάδιο* η ευφυολογία, που είναι «η δυνατότητα του ανθρώπου ν' ανακαλύπτει πως εκείνο που προβάλλει μπροστά του σαν μεγάλο και σπουδαίο είναι κατά βάθος ασήμαντο. Και αντίθετα, εκείνο που θεωρείται παράλογο και παράδοξο κλείνει στο βάθος του την αλήθεια» (σ. 153). Το τρίτο στάδιο ξεκινά από τη μετάνοια, την ύψιστη έκφραση του ηθικού. Το θρησκευτικό στάδιο χωρίζεται σε θρησκευτικότητα Α', που είναι εμμένεια, και σε θρησκευτικότητα Β' που είναι υπέρβαση, δεύτερο γίνεσθαι, επανάληψη. Παρακάτω ο συγγραφέας αναλύει τη σχέση των σταδίων αυτών με τη Μεταφυσική - Λογική (εμμένεια) και με την επανάληψη σαν ελευθερία ή σωτηρία (με-

τάβαση από την πλάνη στην αλήθεια). Στο πέμπτο κεφάλαιο την «Φιλοσοφικών αποσπασμάτων», που αναφέρεται στον μαθητή, ο Κ. γράφει ότι η μετάβασή του από την πλάνη στην αλήθεια, η επανάληψη, είναι ένα ξαναγέννημά του (han fødes igjen ο.π., p. 93), μια δεύτερη γέννηση (*Igjensfødelse*). Πρόκειται για τη μετάβαση από τη δυνατότητα στην πραγματικότητα της ύπαρξης. Εδώ, αποφασιστική για την αιωνιότητα είναι η γέννηση του Χριστού εν χρόνω. Το παράδοξο αυτό, η ανταλλαγή διαστάσεων χρονικών —η αιωνιότητα (Ewigheden) με τη χρονικότητα ή στιγμή (*Øieblikket*)— είναι η απαρχή της αναγέννησης του ανθρώπου μέσω του πόνου και δια της αγάπης (Kjaerligheden). Τελικά η επανάληψη χαρακτηρίζεται ως θρησκευτική κατηγορία και αντιδιαστέλλεται προς τη «μεσολάβηση» (mediation) του Hegel.

Στο δεύτερο μέρος (σ. 231-338) οι δυο έννοιες παρουσιάζονται από τη γνωσιολογική τους άποψη. Η πίστη και η γνώση αντιτίθενται, καθώς η πρώτη είναι υπέρβαση, ενώ η δεύτερη εμμένει. Ανάλογα συμβαίνει αυτό και με τη θρησκευτικότητα Α' και Β'. Εξετάζεται η έννοια του «παράλογου» στην πίστη του Αβραάμ και στον Δον Κιχώτη, και συγκρίνεται ο Κ. με τον Capus: πρόκειται για τη θεία τρέλα σε αντίθεση με τη δαιμονιακή (σ. 276). Ένα θέμα που το απέδωσε εκπληκτικά ο συμπατριώτης του Κ., ο Karl Dreyer στο έργο του *Ο Λόγος* (Ordet). Τέλος αναπτύσσεται διεξοδικά η αντίθεση ανάμεσα στην αλήθεια σαν όλο (Hegel) και στην αλήθεια σαν υποκειμενικότητα (Kierkegaard). Η μελέτη κλείνει με διαφωτιστικά συμπεράσματα και συσχέτιση του δανού φιλοσόφου με την Ορθόδοξη Θεολογία.

Η πολύγλωσση και πολυσέλιδη (σ. 342-69) βιβλιογραφία που παραθέτεται είναι ένα χρήσιμο βοήθημα για κάθε ενδιαφερόμενο.

Η έκδοση είναι πολύ προσεγμένη και, αν εξαιρέσουμε λίγα τυπογραφικά λάθη (π.χ. *Χριστός* αντί *Χριστός*, σ. 188, *είσελεθῖν* αντί *είσελθειν*, σ. 189), πρόκειται για ένα ωραίο βιβλίο.

Η εξαιρετική αυτή εργασία του Μιχαήλ Μ. Μακράκη πρέπει να διαβαστεί όχι μόνο από τους ασχολούμενους με τη φιλοσοφία του Kierkegaard, αλλά και από κάθε πνευματικό άνθρωπο.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΗΚΑΣ
ΑΘΗΝΑ

Sören Kierkegaard, *Der Begriff Angst*, Übersetzt mit Einteilung und Kommentar, herausgegeben von Hans Rochol, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1984, pp. I-XCVI, 1-347.

Ο κ. Η. Rochol, διδάκτορας φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Βόννης, μαθητής του αείμνηστου Gottfried Martin, επιχειρεί με επιτυχία μια νέα μετάφραση του έργου του Kierkegaard «Η έννοια της αγωνίας» από τα Δανικά στα Γερμανικά. Στη μετάφραση αυτή βοήθησε σημαντικά η σύζυγός του Britta Skott, λέκτορας της δανικής γλώσσας και φιλολογίας, που η μητρική της γλώσσα είναι τα Δανικά.

Στη μετάφραση αυτή ο σ. προτάσσει μια εισαγωγή (I-XCVI), που αποσκοπεί να δώσει μια γενική εικόνα του όλου θέματος και σε άλλους συγγενείς στοχαστές, στο βαθμό που αυτή η εικόνα φωτίζει τον προβληματισμό της έννοιας της αγωνίας. Πρόκειται για μια πολύ εμπεριστατωμένη και διεισδυτική εισαγωγή. Μερικά από τα θέματα που ο σ. πραγματεύεται εκεί είναι: η ηθική έννοια της αγωνίας, όπως αυτή εμφανίζεται στον ήρωα Μεφιστοφελή, η αγωνία ως απειλή της ύπαρξης, η έννοια της αγωνίας στη δυτική σκέψη, η αγωνία μπροστά στο καλό, η αγωνία μπροστά στο κακό κ.ά.

Με τα σχόλια επιχειρεί ο σ. να κάμει κατανοητό λέξη το κείμενο του Δανού φιλοσόφου. Ο σ. δηλαδή με τα σχόλια αυτά, που αναφέρονται σε ευρύτερες συνάψεις, προσπαθεί να εμ-